

Sloboda (nielen) pre históriu*

Juraj Marušiak

Ak parlamentné aj mimoparlamentné debaty, ktoré sprevádzali prijatie „Lex Hlinka“, mali pre slovenskú spoločnosť nejaký význam, tak najmä v tom, že odhalili myšlienkovú chudobu a povrchnosť uvažovania o vlastnej minulosti. Spory sa v skutočnosti sústreďovali na symboly, ale absentovala hlbšia reflexia a reálny dialóg. Akékoľvek pokusy o hlbšiu reflexiu - či už komunistickej, alebo ľudáckej minulosti - zostali iba na okraji verejného záujmu a reálna diskusia o vlastných dejinách v spoločnosti doposiaľ neprebehla. V skutočnosti ani o ňu nebol podstatnejší záujem a dovoľm si vysloviť predpoklad, že už o niekoľko mesiacov si na tento spor nespomenul skoro nikto nielen v prostredí laickej verejnosti, ale ani v prostredí politických elít. Ak ešte začiatkom 80. rokov diskusia o „slovenskom fenoméne“ v prostredí bratislavských disidentov a umeleckého undergroundu odhalila „historické nevedomie“ obyvateľov Slovenska, tak v súčasnosti toto „nevedomie“ vystupňoval strach z poznania pravdy, ktorá by nemusela byť iba lichotivá.

Paradoxne, hoci od čias diskusie o „slovenskom fenoméne“ uplynulo už takmer tridsať rokov a v spoločnosti sa zmenilo takmer všetko, dištanc od vlastnej histórie pretrváva. Ak toto historické „nevedomie“ bolo pochopiteľné počas normalizačného režimu a dalo sa vysvetliť absenciou slobody slova a ideologickou indoktrináciou monopolne vládnucej komunistickej strany, po dvoch desaťročiach demokratického vývoja podobné vysvetlenie nestačí. Masové rozšírenie vzdelania, ale aj vznik výraznejšej komunity historikov pripadal na obdobie komunistického režimu. Slabosť stredných vrstiev a nedostatočne rozvinutá urbánna kultúra spôsobili, že Mináčom presadzovaná koncepcia „plebejského“ národa, ktorého dejiny sa začali písať až po nástupe komunizmu, sa vo verejnom diskurze etablovala pomerne úspešne.

---

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0013/09 Vzťah politiky a histórie – vyrovnávanie sa s minulosťou

Vrstva nositeľov alternatívnej historickej narácie, ktorí by umožnili jej paralelnú koexistenciu v širších vrstvách spoločnosti a prinajmenšom intelektuálny odpor voči takejto indoktrinácii, bola na Slovensku - na rozdiel napr. od Poľska, Česka alebo Maďarska - omnoho slabšia. Preto mladším generáciám, vrátane mladších historikov, nielenže nemal kto odovzdávať ducha nezávislého myslenia, ale ani schopnosť uvažovať v alternatívach.

Zdržanlivý vzťah Slovákov k vlastnej histórii sa však pestoval dlhodobo, vďaka politickým garnitúram a straníckym formáciám, ktoré sa snažili etablovať svoju vlastnú interpretáciu historických procesov ako monopolnú, univerzálnu pravdu s cieľom formovať a upevňovať požadovaný model identity. S týmto fenoménom sa stretávame takmer v celej Európe, špecifikom slovenského vývoja je, že zmeny oficiálnej interpretácie histórie prebiehali v slovenskej spoločnosti v historicky pomerne krátkom čase. Doposiaľ žijú celé generácie, ktoré na vlastnej koži zažili niekoľko reinterpretácií oficiálnej verzie dejín, spojených s celým divadlom, ktoré ich sprevádzalo, počnúc premenúvaním ulíc a námestí, cez búranie pomníkov a slávnostné odhaľovanie nových, retušovanie fotografií a začierňovanie „nevhodných“ hláv až po prelepovanie obrázkov v čítankách a učebniciach dejepisu.

Tieto generácie mohli oprávnené nadobudnúť dojem, že sa častejšie mení oficiálny výklad dejín, než ich oficiálni vykladači. Skutočne, tí istí ľudia, historici, ale aj umelci, spisovatelia, básnici, novinári alebo politici dokázali v priebehu svojho života velebiť aj tri verzie toho, čo sa zakaždým zvykne dobovo definovať ako „historická pravda.“ História, ale aj historici sa tak skompromitovali, stratili na vážnosti. Aj preto každý pokus o diskusiu o minulosti je vnímaný iba ako pokus o sformulovanie ďalšieho oficiálneho výkladu dejín a stretáva sa s nezaujmom, ba dokonca až ignoráciou v očiach nehistorikov. Značná časť občanov, a platí to mnohokrát aj o vzdelaných vrstvách, považuje historickú vedu iba za ďalší komponent politickej propagandy.

K nedôvere k histórii a k historikom sa pripája aj strach z poznania vlastnej minulosti, resp. minulosti svojich predkov, ktorí sa nie vždy správali práve najstatočnejšie. „Bezdejinná koncepcia“ plebejského národa situáciu podstatne zjednodušuje, keďže umožňuje definovať Slovákov ako nediferencovanú a monolitnú masu, ktorú možno situovať do pozície objektu, ba dokonca až obetí dejín. Vďaka tomu sa môžeme očistiť nielen Jozefa Tisu, ale aj Gustáva Husáka a celé garnitúry slovenských komunistov po roku 1948. Takáto koncepcia ospravedlňuje akúkoľvek voľbu menšieho zla a účasť na zločinoch, ku ktorým sme predsa, aspoň podľa jej hlásateľov, boli donútení zásadne zvonka.

Skepsa k minulosti a celkovo k tradícií je však charakteristická aj pre demokratické elity, hlásiace sa k dedičstvu zmien po novembri 1989. Ich liberálna časť, ktorá mala a doposiaľ má značný vplyv na slovenský intelektuálny diskurz, sa odmietavo stavala ku kontinuite s historickými tradíciami Slovenska, ktoré nepovažovala za využiteľné pri koncipovaní predstáv o budúcnosti krajiny.

Tieto a iné faktory sa teda podpísali na tom, že hoci politické elity naďalej pokračujú v inštrumentalizácii histórie, v širšej verejnosti ich snahy výraznejšie nerezonujú. Namiesto kultivovania historickej pamäti môžeme pozorovať skôr tendencie k jej vytesňovaniu z každodennej rozpravy, osobitne v prípade, keď sa to týka najnovších slovenských dejín. Preto v slovenskom prostredí síce zákony, ktoré historickú pamäť inštitucionalizujú formou legislatívnych aktov, prechádzajú bez väčších problémov, ale výsledky výskumov, realizovaných či už na pôde akademickej sféry, mimovládnych organizácií alebo Ústavu pamäti národa, zostávajú na okraji záujmu. Zverejnené zoznamy arizátorov, gardistov alebo spolupracovníkov ŠtB by mali vyvolať skutočné politické zemetrasenie a hlbokú sebareflexiu spoločnosti. V skutočnosti sú však podobné kauzy mimo pozornosti politických elít, pokiaľ sa jednotlivých politikov osobne nedotýkajú, ako o tom svedčia reakcie Jána Slotu alebo Jozefa Banáša na činnosť ÚPN.

Spolitizovaná história

Uvedené konštatovania o stave slovenskej spoločnosti však v plnom rozsahu platia nielen pre slovenskú „laickú“ verejnosť, ale pre komunitu historikov, ktorí, najmä v období pred rokom 1989, svoju pozíciu v mašinérii štátnej propagandy až na nepočetné výnimky (napr. Jozef Jablonický alebo Ján Mlynárik) bez väčšieho odporu akceptovali. Preto diskusia o minulosti by sa mohla stať aj diskusiou o nás, historikoch samotných. Zrejme to bol dôvod, prečo na Slovensku zatiaľ neprebehol žiaden relevantný „Historikenstreit“ a pokusy vyvolať diskusie o vzťahu politiky a histórie sa stretli s nezájmom tých, ktorých by sa tento spor mal týkať najviac.

Pozitívnou stránkou procesu politizácie histórie a jej interpretácie je, že na rozdiel od Francúzska, dôsledkom prijímaných zákonov, azda jedine s výnimkou zákona o „osvienčimskej lži“, nie sú represie. Jediným právnym dôsledkom „Lex Hlinka“ alebo „Lex Dubček“ je pamätná tabuľa v priestoroch Národnej rady SR. Preto uvedené zákony nepolarizujú spoločnosť ani odbornú komunitu v takej miere, ako sa to deje vo Francúzsku. Na druhej strane otázky, ktoré úvod Gabriely Dudekovej k diskusii naznačuje, sú kľúčovými, esenciálnymi otázkami, ktoré by si nemali klásť iba profesionálni historici, ale každý študent prvého ročníka štúdia historických disciplín.

Snahy o inštitucionalizáciu interpretácie historických javov prostredníctvom legislatívnych aktov boli vyvolané skúsenosťou hrôz druhej svetovej vojny a moderného totalitarizmu. Masová spoločnosť zrodila nielen masové ideológie a hnutia, ale aj masové zločiny. Umožnila však taktiež tieto zločiny pomenovať, kodifikovať ich prostredníctvom medzinárodného práva a moderné komunikačné prostriedky umožnili rýchle šírenie informácií o nich. Preto novodobé genocídy vyvolávajú v ľudskej spoločnosti morálne otrasy a obavy z relativizácie morálky. Skúsenosť dvoch svetových vojen a dvoch totalitných ideológií zrodil názor, že je povinnosťou historickej vedy zabrániť opakovaniu podobných hrôz. Úlohou historika je podľa tohto názoru vychovávať ľudí k slobode a tolerancii, tak ako predtým sa historici podieľali na výchove ľudí k nacionalizmu.

Pri zrode pokusov o legislatívne zakotvenie interpretácie historických javov v demokratických spoločnostiach zrejme stáli obavy, že čisto vedecký prístup, ktorý by sa obmedzoval iba na „merateľné javy“, resp. zovšeobecnenia existujúcich historických procesov, by mohol viesť k morálnemu relativizmu. Buď by dejiny ľudstva vyzneli ako reťazec zločinov proti ľudskosti, alebo by sa na jednu úroveň dostali zločiny moderných totalít s genocídami, ktoré sa diali napr. počas existencie Rímskej ríše. V každom prípade by sa tak skúsenosť 20. storočia sprofanovala. Pritom aktivity historikov, ponímané ako výchova k slobode, priniesli aj pozitívne výsledky, napr. v podobe zmierenia medzi Nemeckom a Francúzskom. Nemožno takisto zabúdať na pozitívnu úlohu historikov v dialógu medzi Poliakmi a Nemcami, ale aj napr. medzi Poliakmi a ich východnými susedmi. Aj vďaka práci historikov sa podarilo v Európe stabilizovať mier a eliminovať integrálny nacionalizmus, ohrozujúci slobodu.

Prinútenie k slobode?

Napriek tomu, že iniciátori podobných zákonov, aké boli prijímané vo Francúzsku, boli motivovaní ušľachtilými pohnútkami, nemožno vylúčiť, že v budúcnosti by sa do parlamentu dostali sily, ktoré by boli ochotné podobným spôsobom si vynútiť uctievanie osobností a javov, spájaných s násilím či totalitnými ideológiami. Nedostatkom v argumentácii iniciátorov výzvy z Blois, ale aj CVUH je, že sa obmedzujú iba na komunitu historikov, ale neberú do úvahy širší politický kontext uvedených zákonov.

K mieru a slobode je totiž možné vychovávať dialógom, ale sotva sa dá dosiahnuť podobné ciele prostredníctvom represálií alebo obmedzovania slobody vedeckého bádania. Problematika trestania za interpretáciu historických javov totiž zasahuje do citlivej otázky, akou je úloha štátu pri ochrane práv a slobôd občanov. Slobodu totiž je možné definovať iba negatívne, snahy o pozitívne definovanie slobody vedú k jej spochybňovaniu a popieraniu. Indikátorom existencie alebo absencie slobody je totiž jej zneužívanie a teda aj prítomnosť názorov, ktoré slobodu občanov spochybňujú. Preto súčasťou slobody musí byť aj sloboda pre jej nepriateľov.

Štát, ktorého snahu zabrániť napr. pokusom o rehabilitáciu nacizmu, treba uvítať, však prijímaním podobných zákonov rezignuje na úlohu mimovládnych organizácií, slobodných médií, politických strán aj občanov samotných. Zbavuje ich spoluzodpovednosti za stav demokracie v štáte.

Pritom jedinou efektívnou garanciou nezvratnosti demokracie, bariérou proti šíreniu rasizmu a totalitných ideológií nie sú ústavy alebo zákony, ale v konečnom dôsledku jedine konsenzus v spoločnosti, založený na rešpektovaní demokratických pravidiel hry a na odmietaní nedemokratických ideológií a praktík. V dejinách, ale aj v súčasnosti máme totiž nemálo príkladov sebadeštrukcie demokracie, príklady diktátorov, ktorí sa nespochybniteľne dostali k moci v súlade s ústavou a pri rešpektovaní demokratických pravidiel a na základe vôle väčšiny. Politológ Fareed Zakaria definoval pojem „neliberálnych demokracií“, v ktorých prostredníctvom demokratických mechanizmov prebieha systematické okliešťovanie základných práv a slobôd, posvätené pravidelne opakujúcimi sa slobodnými voľbami, ako napr. v súčasnosti v Iráne.

Navyše parlament, ktorého členovia rozhodne nedisponujú odbornými kompetenciami a spravidla ani len nedisponujú potrebným historickým alebo právnym vzdelaním, prijímaním „historickej legislatívy“ zasahuje nielen do sféry pôsobnosti vedy, ale aj súdnej moci. Tak napríklad minimálne od čias prijatia Dohovoru o zabránení a trestaní zločinu genocídy (1948) alebo od čias Norimberských procesov je daná jednoznačná definícia pojmu genocída alebo vojnový zločin. Preto, pokiaľ existujú príslušné dôkazy, žiadne uznesenie parlamentu, ale ani zákony nemôžu nič zmeniť na fakte, čo zločinom bolo a čo nie. To môžu urobiť jedine orgány, činné v trestnom konaní, alebo samotní historici. Kompetenciou, ba dokonca až povinnosťou politikov, je nanajvýš vysloviť svoj názor. Pokiaľ však parlament definuje akúkoľvek udalosť ako zločin prostredníctvom zákona, v konečnom dôsledku spochybňuje mechanizmy právneho štátu.

Aká je cena utrpenia?

V neposlednom rade prijímanie podobných zákonov, ako bol „Lex Hlinka“, ale aj uznesení, ktorými sa parlament vyjadruje k jednotlivým historickým udalostiam, prináša aj viaceré výzvy etického charakteru. História sa tak môže stať nielen „služkou politiky“, ale doslova aj predmetom politického obchodu. Nebolo vari ničím podobným aj prijatie „Lex Dubček“ v roku 2008, ktorý nasledoval po schválení sporného „Lex Hlinka“? Takýto príklad, podobne ako agregácia štátnych sviatkov a pamätných dní s cieľom uspokojiť rozličné ideologické, náboženské či kultúrne segmenty spoločnosti, však predstavuje iba menšie zlo a dokonca môže byť interpretovaný ako svojrázny príklad etablovania Lijphartovho modelu konsociačnej demokracie v podmienkach Slovenska.

Ak však chceme danú problematiku analyzovať cez prizmu logiky parlamentarizmu a politiky, chápanej nielen ako súperenie hodnôt, ale neraz aj príliš obyčajných a veľmi prízemných záujmov, nie je ťažké si predstaviť, že rozhodnutie v otázke politického, resp. legislatívneho uznania genocídy alebo historického prínosu danej osobnosti bude závisieť od ochoty iniciátora tohto aktu zahlasovať v prospech partnera v úplne odlišných otázkach, ktoré s otázkami budovania identít nemajú absolútne nič spoločné. Môžu sa týkať hoci aj legislatívy, upravujúcej udeľovanie licencií pre hracie automaty alebo očakávania udelenia obchodných preferencií na zahraničných trhoch. Príkladom môže byť napr. uvažovanie časti slovenských politikov v otázke uznania ukrajinského „holodomoru“ ako genocídy. V neoficiálnych rozhovoroch slovenskí politici totiž neargumentovali iba samotnými historicko-právnymi aspektmi, t. j. do akej miery môžeme udalosti na prelome 20. a 30. rokov 20. storočia na Ukrajine považovať za akt genocídy, t. j. za akt, ktorého cieľom bolo úplné alebo čiastočné vyvraždenie príslušníkov ukrajinského etnika, ale aj (ba možno omnoho viac) tým, do akej miery môže prijatie takého alebo iného uznesenia ohroziť slovenské vzťahy s Ruskom.

Cenu miliónov ľudských životov, ale aj histórie vlastného národa teda napokon môže určovať ekonomický prínos konkrétneho hlasovania v parlamente a intenzita nátlaku príslušných lobistických skupín. Hrozbou je teda nielen profanácia zákonov, ktoré je možné prijímať len výnimočne a ktoré by nemali implikovať obmedzenie slobody slova a vedeckého bádania, ale hrozí aj profanácia ľudského utrpenia.

Snahy o „uzákonenie“ historickej pravdy teda môžu dosiahnuť úplne opačný efekt, než aký pôvodne sledovali. Navyše štúdia Michala Kšiňana poukazuje na nacionalizáciu historickej narácie a etických princípov, ktoré podobné legislatívne normy sledujú. Tak sa napr. predmetom odsúdenia v ponímaní francúzskych zákonodarcov úplne oprávnene stáva nacizmus alebo genocída Arménov, ale francúzske politické elity už v podobnom duchu nehovoria o stalinizme alebo o iných verziách komunizmu, napr. o maoizme v Číne alebo Pol Potovom režime v Kambodži. Je to tak azda preto, že by komunistické zločiny neboli porovnateľné so zločinmi nacistickými alebo že by dokonca vôbec nepredstavovali zločiny proti ľudskosti? Alebo je dôvodom to, že neexistoval sudca, ktorý by komunistické zločiny súdil a vyšetroval, alebo je príčinou skutočnosť, že stalinské represálie nepredstavujú bezprostrednú historickú skúsenosť obyvateľov Francúzska, na rozdiel napr. od východnej Európy.

Potom sa však rovnako môžeme opýtať, či je cena života príslušníka jedného národa vyššia ako cena života príslušníka iného národa? Alebo, či nie je niekedy cieľom prijímania niektorých zákonov napr. poškodiť povest' inej krajiny? Znova sa dostávame k profanácii ľudského utrpenia a znova môžeme dospieť k výsledkom, ktoré budú v diametrálnom rozpore s oficiálne deklarovateľnými cieľmi.

K autonómii vedy sa treba dopracovať

Aká by mala byť v tejto situácii úloha historika? Pokiaľ bude história ako interpretácia kolektívne prežívanej minulosti nástrojom budovania a upevňovania kolektívnych identít, kvôli čomu napokon aj vznikla, dovedty bude hranica medzi historikom – vedcom a historikom – verejne činným aktérom a napokon historikom – článkom propagandistickej mašinérie veľmi nevýrazná. Pokušenie prekročiť hranice etiky vedca je dokonca v demokratických podmienkach minimálne rovnako veľké, ako v situácii totalitného režimu. Totalitný režim historika motivuje primárne existenčným tlakom, strachom o vlastný život alebo materiálne výhody, v demokracii zas historika môže zlákať vidina politickej kariéry alebo mediálnej slávy.

Ak si historik chce ako vedec zachovať čistý štít, môže robiť len jedno. Rešpektovať zásady vedeckej etiky, mať právo na vlastný názor a hlásiť sa k hodnotám, ktoré vyznáva, ale zároveň musí rešpektovať fakty a príslušné metodologické postupy. Inak povedané, nemal by si pliesť úvod vedeckej práce s jej závermi. K tým sa môže dopracovať až na konci a kým svoje tézy nemá dostatočne podložené výskumom, môže hovoriť nanajvýš o hypotézach. Autonómne postavenie histórie ako vedy teda môže garantovať iba historická komunita samotná. Podmienkou je však dôveryhodnosť historických vied a historikov samotných. Kým sa samotná vedecká komunita bude vyhýbať pravde o sebe samej, pravde nielen o svojom správaní v minulosti, ale aj o súčasnosti, napr. o oponentských konaniach alebo obhajobách dizertačných prác, režirovaných tak, aby sa dosiahol žiaduci výsledok, nebude možné hovoriť o ozajstnom vedeckom diskurze.

Výzvy, ktoré nastoľujú Gabriela Dudeková a Michal Kšiňan, sú zásadnými otázkami, ktorým musí vedecká komunita, ale aj politické elity čeliť každý deň. Sú predmetom každodennej voľby, ktorej musí realizovať nielen spoločnosť, ale aj jednotlivec. Možno práve preto patria medzi témy, o ktorých mnohí radšej mlčia...

Juraj Marušiak, PhD. (1970) je vedeckým pracovníkom v Ústave politických vied SAV a zároveň šéfredaktorom nezávislého analytického portálu Euromonitor International. Prednáša na Fakulte sociálnych a ekonomických vied UK a na súkromnej vysokej škole BISLA. Zaoberá sa problematikou najnovších dejín Slovenska po roku 1945, v posledných rokoch sa viac venuje problematike súčasných medzinárodných vzťahov v regióne strednej a východnej Európy. Je autorom vedeckej monografie „Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov“ (Brno, 2001) a editorom, resp. spolueditorom viacerých vedeckých zborníkov.